

Отже, процес формування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів – один із найважливіших напрямків діяльності виконавчих і законодавчих органів влади на всіх рівнях. Конкретними формами, за допомогою яких здійснюють державне регулювання економіки, тобто визначають стратегію, розробляють, оголошують та реалізують цілі регіональної економічної політики, є стратегічне планування та прогнозування регіонального розвитку; в подальших наукових розвідках у цьому напрямі можна сформулювати механізм реалізації та розвитку стратегічного планування.

The strategic planning and prognostication of regional development, his constituents and certainly basic principles is considered in the article

Література

1. Державне регулювання економіки: Підручник / За ред. д. е. н., проф., акад. АН вищої школи України І. Р. Михасюка. – ЛНУ ім. І. Франка. Друге вид., випр. і доп. – К.: Атака, Ельга-Н, 2000. – 592 с.
2. Ковтун О. І. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 432 с.
3. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С. І. Дорогунцов, Т. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко та ін.; За заг. ред. д. е. н., проф., чл.-кор. НАН України С. І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
4. Чистов С. М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. – Київ: КНЕУ, 2002. – 208 с.
5. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 435 с.

Родіонова Л.

ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Досліджено найсучасніші теоретико-методологічні аспекти розвитку господарства суспільств ранніх цивілізацій східного, західного та скотарсько-кочівницького шляхів еволюції.

В історико-економічній літературі історія цивілізаційного розвитку людства традиційно починається з характеристики господарства Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва або періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи. Такий підхід ґрунтований на радянській п'ятиформаційній схемі всесвітньо-історичного процесу. Проте з 1960-х рр. концепцію рабовлас-

ницької формації як стадії розвитку людства заперечують. У статті «Теоретико-методологічні основи осмислення господарської діяльності людини первісного суспільства» ми окреслили найновіші методологічні підходи до опрацювання історії світового господарства [1]. Основою сучасного наукового світогляду є загальна теорія систем, сформована у 1930-х рр., і теорія відкритих систем далеких від рівноваги, що створила в середині ХХ ст. брюссельська школа І. Пригожина, остання дала назву нового наукового напрямку – синергетика. Системно-синергетичний метод дослідження формує нові погляди щодо фундаментальних проблем усієї науки, в т. ч. історії економіки та економічної думки. Поєднання системно-синергетичного підходу з теорією цивілізаційного розвитку є концептуально-теоретичною основою праць економістів та істориків С. Васильєва, В. Генінга, М. Кобіщанова, Л. Куббеля, К. Поланї, Г. Померанця, Дж. Тойнбі, С. Хайтінгтона, Ю. Павленка, А. Філіпенка, А. Хазанова. Вихідні принципи дослідження економічних систем – стадіальність, цивілізаційна дискретність, поліваріантність розвитку, персоналізм, глобалізація, структуралістсько-функціональна єдність, самоорганізація як поєднання порядку, детермінізму і хаосу, нестабільності, що реалізуються «в точці біфуркації». Така побудова історико-економічного аналізу покладена в основу опанування навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» у ВНЗ економічного спрямування [2].

Метою даної статті є аналіз найсучасніших теоретико-методологічних аспектів розвитку господарства суспільств ранніх цивілізацій східного, західного та скотарсько-кочівницького шляхів еволюції.

Історія ранніх (локальних, ранньокласових) цивілізаційних суспільств розглянута як перша стадія доіндустріальної цивілізації. Становлення цивілізації досліджена як системний розвиток конкретного автономного соціального організму, що охоплює трансформацію економічної, політичної, соціальної, культурної, демографічної та територіально-поселенської структур. Ранньочивілізаційне суспільство принципово відрізняється від первісного, оскільки економіка цивілізації ґрунтована на можливості отримання регулярного додаткового продукту, суспільство поділено на стани-класи, організація влади є державно-територіальною, культурно-інформаційні відносини здійснюються за допомогою писемності, виникло монументальне зодчество, територіально-поселенську структуру характеризує поділ на міста та села.

Передумови та умови реалізації процесу становлення цивілізації сформувались у пізньопервісних передцивілізаційних суспільствах. Передумови охоплюють перехід до осілості, кількісне зростання населення та його розселення, панування відтворювально-виробничих форм ведення господарства, насамперед землеробства, що стимулювало виробництво і

збереження додаткового продукту, наявність соціокультурних стимулів щодо суспільної потреби у зростанні ефективності виробництва. Умовами були 1) зростання обсягів виробництва на основі вдосконалення організаційно-управлінської праці й адміністративно-господарських методів, що забезпечувало ефективність економіки; 2) поглиблення суспільного поділу праці, що зумовило ієрархію соціальної структури, виділення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце у системі суспільного виробництва і мали різне відношення до засобів виробництва та розподілу додаткового продукту; 3) концентрація в руках вождя й аристократії додаткового продукту через реалізацію принципу влади-власності та редистрибутивної (перерозподільчої) системи; 4) орієнтація суспільної свідомості на високий соціальний привілейований статус і престижне споживання. Формувались експлуаторські відносини серед членів суспільства та окремих суспільств [3]. Поняття редистрибуції обґрунтував американський економіст та історик К. Поланьї у 1940–1950-х рр. Він зробив висновок, що у первісному та доіндустріальному суспільствах економічні відносини не мають базового значення, визначаються соціальними відносинами, детермінують авторитет і соціальний престиж, що визначають місце людини в суспільстві [4]. На стадії пізньопервісного суспільства і ранніх цивілізацій утверджується та переважає редистрибутивна система, коли інститути влади й управління (вождь, аристократія) централізують і перерозподіляють додатковий продукт на суспільні потреби та більшу частину для задоволення особистих престижних потреб. Поняття влади-власності ввів у науковий обіг радянський учений Л. Васильєв у 1970-х рр.; воно означало, що основою формування експлуаторського суспільства був процес монополізації спадковою соціальною знаттю державних посад із метою виконання функцій організації та управління економічного життя, що давало змогу здійснювати редистрибуцію життєвих благ [5].

Становлення і розвиток ранніх цивілізаційних суспільств відбувалися трьома еволюційними шляхами: східним, західним та скотарсько-кочівницьким.

Розмежування східного і західного шляхів розвитку доіндустріальних суспільств К. Маркс та Ф. Енгельс визнавали ще в ХІХ ст. Поліваріантність вони пояснювали різною роллю в суспільно-економічному житті державної та приватної власностей на землю, веденням централізованого регульованого господарства в умовах іригаційного землеробства або парцелярного сімейного господарства у межах роду та общини. У 1960–1980-х рр. у західній і радянській науках визнання східного та західного шляхів еволюції було усвідомлено й обґрунтовано.

Ранні цивілізації давньосхідного типу виникли в умовах енеоліту і ранньої бронзи на основі східної моделі розвитку передцивілізаційних су-

спільств, визначалися умовами ірригаційного землеробства і колективними формами виробництва. Хронологічно вони охопили період межі IV–III тис. до н. е. – VIII ст. до н. е. Територіально – райони так званого випереджаючого розвитку: Передньоазійський і Східносередземноморський регіони, Південну Індію та Північний Китай. В епоху енеоліту виникли Месопотамська (Шумеро-Аккадська, Вавілонська), Давньоєгипетська, Харапська в долині річки Інд цивілізації. У добу бронзи ранні цивілізації з'явилися на території Егеїди в Європі, Центральної та Східної Азії. Типовими прикладами цивілізації бронзового віку є Кріто-Мікенська (Мінойська цивілізація на о. Крит і Мікенська – на території півострова Пелопоннес у Південній Греції), Хетське царство, Шань-Інська в басейні річки Хуанхе. Межа ранніх локальних і традиційних регіональних цивілізацій – період «осьового часу» – VIII–III ст. до н. е.

Ранні цивілізації Стародавнього Сходу характерні як станові ранньодержавні (ранньокласові та ранньополітичні). Вони виникли на базі племен-вождівств як ранньокласові міста-держави (за грецькою термінологією – номи), де правляча верхівка в особі спадкової соціальної знаті виконувала організаційно-господарські та релігійно-культурні функції (влада-власність). Поступово номи об'єдналися у великі централізовані військово-політичні держави, що мали форму східної деспотії (повного безправ'я населення перед державою). Суспільство складалося з окремих станів, пов'язаних із виконанням певних функцій, набуло вигляду ступінчатої піраміди. Панівну верхівку представляла військово-адміністративно-жрецька верства, існування якої було традицією й одночасно важелем забезпечення стабільності суспільства. Селянство залишалось основною продуктивною силою. Існувала територіальна сусідська землеробська громада, економічні відносини всередині якої характеризували володіння громади на землю; приватна індивідуально-трудова власність великої патріархальної сім'ї на житло, рухоме майно і присадибну земельну ділянку, користування орною землею громади та спільне користування іншими угіддями.

Сучасне трактування господарського розвитку ранніх давньосхідних цивілізацій охоплює такі характеристики.

Техніко-технологічна еволюція господарства відбувалася на основі переходу від енеолітичного техніко-технологічного рівня до використання металів (міді у IV–III тис. до н. е., бронзи у III–II тис. до н. е.). Першою сферою їх застосування було військова. Як засоби праці в сільському господарстві та ремеслі бронзові вироби поширились у другій половині II тис. до н. е. Залізо першими широко почали видобувати з руди (сиродутним способом) і застосовувати хетти – в XV ст. до н. е. (Хетське царство існувало в XVIII–XII ст. до н. е. на території Малої Азії, його захопила

Ассирія). Але лише в VIII–VII ст. до н. е. залізо стало повсякденним металом і поступово витіснило бронзу. Технологічний спосіб виробництва базувався на примітивній ручній інструментальній техніці. Джерелом енергії були люди, тварини.

В історії господарства ранніх цивілізацій науковці виділяють три періоди. У першому (перша половина III тис. до н. е.) господарство розвивалося в межах окремих номових міст-держав. В історії Месопотамії це Шумерська цивілізація, в історії Єгипту – додинастичний період. Земля належала верховному власникові – державі. Господарство кожного нома становило державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-палацово-храмового і державно-общинного. Ранньодержавні органи влади, виконуючи соціально-економічні, адміністративно-політичні, військові та культурні функції, регулювали господарську діяльність, реалізували владу–власність через редистрибутивну систему. Прості общинники-селяни були особисто вільними і правоспроможними. У державно-храмово-палацових господарських комплексах вони виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були селянське домогосподарство та землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи.

У другому періоді – впродовж III тис. до н. е. – в умовах бюрократично-централізованих монархій (Аккадське царство та держава III династії Ура в Месопотамії, Раннього і Давнього царств у Єгипті) господарство еволюціонувало від двосекторного (державно-палацово-храмового й державно-общинного) до загальнодержавної економічної системи. Палацово-храмовий сектор поглинув храмовий і общинний. Основними суб'єктами господарювання стали державні та умовно-службові земельні господарства. Держава була верховним власником і розпорядником усієї землі, води та іригаційної системи. Державні інститути монополізували організаційно-управлінську сферу, здійснювали редистрибутивні функції. Держава регулювала і контролювала виробництво та розподіл не лише додаткового, а й необхідного продукту, поведінку та спосіб мислення громадян. Збільшення додаткового продукту досягали за рахунок введення нових принципів організації праці. Селяни-общинники перетворилися на державних землеробів. Вони працювали як наймані робітники на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці власника, отримували продукти харчування та предмети домашнього вжитку. Землеробська громада обслуговувала гідротехнічні комплекси на окремих ділянках, що зумовлювало її збереження та економічне значення.

На думку більшості вчених, рабство не сформувалось як економічний уклад. Частка рабів серед населення незначна – 6–7%. Джерелами рабства були війни, боргова залежність, работоргівля. Раби належали зде-

більшого державі. Їх працю використовували в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона була патріархальною (домашньою).

Третій період (кінець II тис. до н. е. – початок I тис. до н. е.) в науковій літературі оцінюють як кризу ранньокласової соціально-економічної системи, базованої на централізованому управлінні виробництвом та перерозподілі матеріальних благ. У Староавілонському царстві Месопотамії, Середньому та Новому царствах Єгипту державно-редистрибутивна система трансформувалась у державно-приватновласницьку. Держава залишалася верховним власником землі та іригаційних систем. Одночасно відбувався процес відокремлення власності від влади. Розвивалось умовно-службове землеволодіння з правом розпорядження землею і частково доходами, його передавали у спадок. Зросло економічне значення сільської громади. Землю передавали у володіння відроджених «вторинних» сільських громад. Великі патріархальні сім'ї були спадковими користувачами, сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ. Відбувався процес майнового та соціального розшарування членів громади. Землю здавали в оренду та суборенду з використанням рабської і найманої праці. Є документи, що земля була, крім службових наділів, об'єктом купівлі-продажу. Частина науковців робить висновок про формування приватної власності на землю. Формувалася податкова система через стягнення ренти-податку.

Рабство так і не сформувалось як економічний уклад. Матеріальне виробництво було поза рабовласницькими відносинами. Зменшилося значення державного і збільшилося – приватного рабоволодіння. Виникло боргове рабство селян-общинників, що стало державною загрозою. Держава обмежувала його законодавчими заходами, в т. ч. часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність. В умовах панування натурального господарства розвивалися товарні відносини, рівень яких був примітивним. Із розвитком другого і третього суспільних поділів праці повільно формувалися промисловий, торговельний та фінансовий капітали. Сформувались економіка – як складова організованого суспільного життя, її основні галузі: сільське господарство, промисловість та обіг. Професійне ремесло виникло з потреби обслуговування престижних запитів знаті, існувало лише при палацах і забезпечувало воєнні, культові та престижні потреби. Виникнення металургії та металообробки бронзи і заліза, ремісниче виготовлення засобів виробництва зумовили виокремлення ремесла як самостійної галузі.

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася в добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох міст-держав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції (Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос й ін. у XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація – теократична монархія, Мікенська – монархія зі значною роллю військової аристократії. Але господарський розвиток мав спільні ознаки. Ранньокласова цивілізація сформувалася за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі двосекторності економіки, адміністративного і редистрибутивного державно-палацового управління. Економічні відносини визначала господарська діяльність палаців (адміністративно-релігійних, господарських комплексів) і територіальних громад. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організовувала виробництво і розподіл, військову справу, податкову систему. Землі були державною, общинною та приватною власністю, їх могли здавати в оренду. Рабство мало патріархальний характер.

У середині I тис. до н. е., в добу «осьового часу», давньосхідний тип ранньокласових суспільств вийшов на рівень традиційних станово-класових суспільств (зрілих, розвинутих), котрі розглядають як другу стадію доіндустріальної цивілізації. В економічному розвитку зберігались основні засади третього періоду ранньоцивілізаційного суспільства, зокрема верховна власність держави на землю, влада-власність державно-бюрократичного апарату, двосекторність господарства, розвиток приватновласницьких відносин, трансформація редистрибутивної системи у стягування ренти-податку. Консервація громади стала однією з причин так званої східної стагнації.

Становлення ранніх цивілізацій західної моделі розвитку хронологічно відповідає періодові раннього залізного віку. Їх основою були пізньопервісні суспільства неполивного землеробства з окремими домогосподарствами як самостійними соціально-економічними одиницями. Вирішальним фактором стало масове використання залізних знарядь праці, що сприяло зростанню землеробства, продуктивності праці та додаткового продукту. Раннецивілізаційні суспільства були військово-політичними соціальними організаціями, що територіально охоплювали кілька сотень сусідсько-землеробських громад і укріплені міські центри. Через відсутність необхідності в колективній праці формувались індивідуальне володіння і самостійні у виробничому відношенні домогосподарства від селянських до великих військово-адміністративної аристократії. За умови верховної власності на землю короля (князя) селяни сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Створювались умови для утвердження експлуататорських відносин на основі приватної власності на засоби вироб-

ництва, розкладу громади як виробничого організму. Важливе значення мало стягування з підкорених народів данини. На території Європи сформувалися такі цивілізаційні системи, як Кельтська, Фракійська, Слов'янська тощо.

Скотарсько-кочівницькі ранньокласові суспільства (номади) склалися на території Середнього Сходу, Аравії, Північної Африки, Євразійських степів від Північного Причорномор'я до Китаю в II–I тис. до н. е. Найвідомішими на території України є цивілізаційні суспільства кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів. На думку вчених, в історії ранньоцивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств велику роль мало створення макродержавних утворень типу кочових імперій: гунського, Тюркського каганатів і монгольської імперії Чингізхана і Чингізидів.

Отже, цивілізаційна парадигма еволюції людського суспільства розглядає його в контексті єдності, стадіальності та дискретності. Ранні локальні цивілізації аналізують як першу стадію доіндустріального суспільства, вони відповідають добі «доосьовому часу», що став точкою біфуркації, переходу до станово-класових суспільств. У системі ранньокласового суспільства не було приватної власності на землю, додатковий продукт, характерні влада-власність соціальної верхівки на природні та трудові ресурси, що реалізуються у централізованій організації і виробництва й відчуження, перерозподілі (редистрибуції) та трансформації додаткового продукту. Соціальний і майновий статус індивіда визначається його місцем у суспільному поділі праці та виконанні певних суспільних функцій [6].

Modern theoretical and methodical aspects of the development of economic system of early civilization of eastern, western and cattle and nomadic ways of evolution are analyzed in the article.

Література

1. Родіонова Л. Теоретико-методологічні основи осмислення господарської діяльності людини первісного суспільства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: економіка. – 2007. – № 22. – С. 51–54.
2. Історія економіки та економічної думки: Навчал.-метод. посібн. для самостійного вивчення дисципліни. – К: КНЕУ, 2008.
3. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Фенікс, 2002. – С. 256–257.
4. Поланья К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 61–64.
5. Васильев Л. С. История Востока: В 2-х томах. Т. – М, 1993. – С. 58.
6. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – С. 40.